

DİJİTAL ŞİDDET, SİBER ZORBALIK VE YENİ MEDYA OKURYAZARLIĞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON DIGITAL VIOLENCE, CYBER BULLYING AND SOCIAL MEDIA LITERACY

Şule Yüksel ÖZMEN*

Öz

Siber zorbalık yeni iletişim teknolojileri diğer deyişle dijital medya teknolojileri aracılığıyla, kişileri sıkıntıya düşürecek, utandıracak mesajların yayılması olarak ifade edilmekte ve yeni medyanın yanlış kullanımından kaynaklanan sorunları içermektedir. Yeni iletişim teknolojilerinin özellikle de mobil teknolojilerin çok küçük yaştan itibaren herkesin erişiminde ve kullanımında olması dolayısıyla ve internette geçirilen sürenin artmasıyla her yaştan ve her cinsiyetten kişiler siber zorbalık sorunuyla karşı karşıya kalabilmektedir. Siber zorbalıkla karşı karşıya kalan kişiler önce bunun bir dijital şiddet yani siber zorbalık olduğunu anlamamaktadır. Karşılaştıkları durumu bir şaka veya eğlence olarak algılamaktadırlar. Mesajın internette yayılmasıyla şaka veya eğlence olarak adlandırılan durumun yarattığı zararlar kendini göstermektedir. Okul çağındaki öğrencilerde bu durum daha vahim sonuçlara da yol açmaktadır. Bu çalışmada siber zorbalığın kavramsal çerçevesi, dijital şiddetin artış nedenleri (internete erişim kolaylığı, internetin anonim yapısı ve kişilerin kimliğini gizlemesi, paylaşımlarının beğeni sayısının artırmak isteği vb.), siber zorbalığa ilişkin farkındalık (medyada siber zorbalığın sunumu, ailelerin öğretmenlerin görüşleri) siber zorbalığı önlemede yeni medya okuryazarlığının önemi ve siber zorbalığın nasıl engellenebileceğine ilişkin öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Siber Zorbalık, Yeni Medya Okuryazarlığı, Dijital Şiddet.

Abstract

Cyber bullying is expressed as the dissemination of messages that will distress and embarrass people through new communication technologies and cyber bullying includes problems arising from the misuse of new media. As new communication technologies, especially mobile technologies, are accessible and used by everyone at a very young age, and the time spent on the Internet increases, people of all ages and all sexes can face the problem of cyber bullying. At first people who face cyberbullying do not understand that this is a digital violence in other words cyber bullying. They perceive the situation as a joke or fun. With the spread of the message on the Internet, the damage caused by the so-called joke or entertainment is manifested. This situation leads to more severe results in school-age students. In this study, the conceptual framework of cyberbullying, causes of increase in digital violence (ease of access to the internet, anonymity of the Internet and the identity of the people to increase the number of likes of their shares, etc.), awareness of cyberbullying (the presentation of cyberbullying in the media, the opinions of the teachers in the media, cyberbullying) the importance of new media literacy and suggestions on how cyberbullying can be prevented.

Keywords: Cyber Bullying, New Media Literacy, Digital Violence

1. GİRİŞ

Teknolojinin gelişmesinin pek çok alandaki olumlu etkileri kadar olumsuz etkileri de mevcuttur özellikle iletişim ve sağlık alanlarında. Bu olumsuz etkilerin başında internet ve mobil iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla bu araçlarla yapılan tehdit, taciz, hakaret gibi şiddet unsurları içeren davranışlar oluşmaktadır. Son 15 yıldır dijital zorbalık, siber zorbalık, teknolojik zorbalık, internet zorbalığı, e-zorbalık, sanal zorbalık, çevrimiçi zorbalık, elektronik zorbalık gibi kavramsallaştırılan yeni iletişim teknolojileriyle ortaya çıkan psikolojik şiddet davranışı için devletin gerek hukuk gerekse eğitim yoluyla bilinçlendirme çalışmaları yapmaktadır. Gelişen teknolojilerin sunduğu yeni etkileşim olanakları, sosyal ağların yoğun kullanımı ve çevrimiçi ortamlardaki anonim olma şansı siber zorbalığı her geçen gün daha da ciddi bir sorun haline getirmektedir. Mobil teknolojiler, sosyal ağlar gibi kullanımı gün geçtikçe artan internet kullanımı siber zorbalığın geçtiği mecaz olarak dikkat çekmektedir. Siber zorbalığın çok sayıda psikolojik soruna neden olmakta ve bireyin tüm yaşamını olumsuz bir biçimde etkilemektedir (Arıca, 2009; Çelik, Atak ve Ergüzen, 2012). Bir kişi ya da grubun hedef olarak seçtiği kişiye yönelik bilgi ve iletişim araçlarını kullanarak yaptığı kasıtlı ve rahatsız edici davranışlar siber zorbalık olarak adlandırılmaktadır. İletişim araçlarıyla yapılan zorbalık hareketleri; rahatsız edici sms ya da whatsapp ve türevi uygulamalarla anlık iletiler gönderme; çevrimiçi dünyada kişiyle ilgili dedikodu çıkarma, kişinin özel bilgilerini sanal ortamda paylaşma, kurban/ mağdura ait rahatsız edici görüntüler paylaşma olarak sayabiliriz (Altundağ,

*Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi İletişim Fakültesi suleyozturk@gmail.com

2016:17). Siber zorbalık için yapılan tanımlamalar birbirine yakın fakat yeni iletişim teknolojilerinin yapısından kaynaklanan sıkıntılar bazı tartışmalara neden olmaktadır. Örneğin, bir davranışın siber zorbalık niteliği taşıması için belli periyotlarla tekrarlanması gerektiği ifade edilir. Fakat sosyal medyada paylaşılan bir paylaşım aynı anda onlarca hatta yüzlerce kişiye ulaşmakta; bu kişilerin de paylaşımlarıyla geniş kitlelere yayılmaktadır. Bir sefer paylaşıldı diye siber zorbalık kavramı dışında mı tutulmalı? Paylaşım kartopu gibi büyüyen bir yapıya sahip olduğuna göre; sosyal ağlardaki tek bir paylaşımın da tekrarlayan davranış statüsünde ele alınabileceğini ifade etmektedirler (Yaman ve Peker, 2012).

Siber zorbalık tanımı konusunda yaptıkları araştırmada, tekrar, niyet, zorbalığı yapan ve mağdur arasındaki güç ilişkisi gibi siber zorbalığın tanımında daha sık değinilen başlıklara değil, mağdurun yaşadıkları üzerine durulması ve buna dikkat çekilmesi fiziksel alandaki zorbalık ile siber alandaki zorbalık arasındaki farkı vurgulaması açısından da önemli olduğunu söylemektedir. Siber alanda mağdurun durumuna tanık olanların sayıca fazla olması, paylaşımlarla mağduriyetin yayılarak devam etmesi, kimi zaman zorbalığı yapanın anonim kalabilmesi ve zorbalığı yapanın etkilerini birebir gözlemlemediği için fiziksel alandan daha kötü sonuçlar doğurabilecek hareketleri daha kolaylıkla yapabilmesi siber uzamdaki mağdurların yaşadığı zorbalığın daha olumsuz sonuçlar doğurmasına ve etkilerinin daha ağır olmasına neden olabilmektedir. (Aslan ve Önay Doğan, 2017, 103).

Genel anlamda siber zorbalık; “teknik temelli elektronik siber zorbalık” ve “iletişim temelli siber zorbalık” olarak ikiye ayrılabilir (Arıcak, 2015, 76). Uzmanlık gerektiren teknik temelli siber zorbalıkla karşılaştırıldığında, iletişim temelli siber zorbalığın daha fazla gözlenmesinden yola çıkarak daha fazla incelendiği ifade edilebilir. İnternet kullanıcılarının her biri aynı zamanda içerik üreticisidir. Kullanıcıların ürettikleri olumsuz içeriklerin bir uzantısı olan siber zorbalıkla bu sebeple daha sık karşılaşılması kaçınılmazdır. Siber zorbalık sosyal medya platformlarına göre de farklılıklar gösterebilmektedir. Sosyal medya platformları tasarım özelliklerine bağlı olarak farklı davranış kalıplarını içinde barındırmaktadır (Aslan ve Önay Doğan, 2017, 103).

1.1. Siber zorbalık kavramı

Siber zorbalık kavramı bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanarak, karşıdaki kişiye bilerek ve isteyerek zarar verme davranışı olarak tanımlanmaktadır (Campbell, 2005, 69). Tamer ve Vatanartıran (2014:5) teknolojik zorbalık olarak ifade ettikleri siber zorbalığın iki çeşidinin olduğuna dikkat çekmektedir. İlki eylemlerin daha çok teknik yönünü içeren kişilerin şifrelerinin ele geçirilmesi, web sitelerinin hacklenmesi, spam iletilerin gönderilmesidir. Elektronik zorbalık ifade ettikleri siber zorbalığın teknik yönünün bireysel olabileceği gibi organize de olabileceğinin altını çizerek bu kapsamdaki zorbalıklar yazılım ve donanım zarar vermenin yanı sıra, eylemlerin kişilerin duygularını da etkilediği belirtmektedir. İkinci unsur ise psikolojik unsurdur. Tamer ve Vatanartıran psikolojik etkileri olan siber zorbalık türlerini bir tablo ile ortaya koymuştur. (Bkz. Tablo 1)

Tablo 1. Teknolojik Zorbalık Türleri

Şiddet	Küfürlü ve saldırgan bir dil ile elektronik mesajlar gönderme
Rahatsız etme	Tekrarlayan bir şekilde istenmeyen kaba mesajlar gönderme
İftira	Arkadaşlıklarını ve/veya saygınlığını bozmak için birisi hakkında dedikodu, yalan veya söylenti yaymak
Taklit etme	Başka biri gibi davranmak
Dışa vurma	Başkasının sırlarını ya da utandırıcı bilgilerini rızası olmadan açığa vurma
Kandırma	Biri ile sırları ya da utandırıcı bilgileri hakkında konuşmak ve daha sonra bunların internette açıklanması
Dışarıda bırakma	Birisini kasıtlı olarak bir çevrimiçi gruptan çıkarmak
Siber taciz	Tekrarlayıcı bir şekilde büyük bir korku ya da tehdit içeren kötöleme ve tacizde bulunmak

Kaynak:Tamer ve Vatanartıran, 2014, sayfa 5

Tablo 1’de açıklandığı üzere siber zorbalık teknolojik araçlarla yapılan bir zorbalık türü. Zorbalık çalışmalarına bakıldığında özellikle çocuklar ve ergenler arasında dalga geçme, taciz etme, taklit etme, şiddet uygulama, tehdit etme, dışarıda bırakma gibi teknolojik araçlar aracılığıyla değil birebir yüzyüze psikolojik zararın yanı sıra fiziksel zararın da görüldüğü akran zorbalığı olarak adlandırılan şiddet biçiminden söz edilmektedir. Siber zorbalık davranış şekillerine örnek olarak uygunsuz özellikle cinsel içerikli görüntülerini çekip bunları internet ortamında yaymak, kişiyi küçük düşürücü eylemlerde bulunmak, başka gibi davranmak, tehdit etmek gibi birçok davranış şeklini içermektedir. Shariff (2008)’e göre siber zorbalık ve geleneksel zorbalık özellikle 3 noktada farklı özelliklere sahiptir. Buna göre sanal ortamda zorbalık, kimlikleri bilinmeksizin eylemlerini gerçekleştirebilirler. İkinci olarak zorbalık dijital

ortamlar aracılığıyla tüm dünyaya yayılabilmektedir ve siber zorbalıkta cinsellik daha kolay ve daha fazla kullanılabilir (Aktaran Tamer ve Vatanartıran, 2014, 6) Her ne kadar siber zorbalık geleneksel zorbalığın bir devamı görülse de Hanewald'ın çocukların siber güvenliğini nasıl sağlarız konulu makalesinde bu iki zorbalık türünün arasındaki farkı ortaya koymuştur (Dikmen ve Tuncer, 2017, 676).

Tablo 2. Siber Zorbalığın Gelenek Zorbalıktan Farkı

Karşılaştırılan Unsur	Geleneksel Zorbalık	Siber Zorbalık
Ortam	Yüz yüze	Elektronik ortam
Sıklık	Giderek azalır.	Giderek artar.
Zaman dilimi	Genellikle okul öncesi, okulda ve okul sonrasında gerçekleşmektedir.	Herhangi bir zaman diliminde gerçekleşmektedir.
Tanıklar/Seyirciler	Olay yerinde bulunanlar	Dünya çapında internete bağlanan herkes.
Kurban üzerindeki etkisi	Küçük ölçekli	Büyük ölçekli
Failin kimliği	Genellikle kurbanı tanıyan biridir.	Genellikle yabancı biridir.
Birincil hedefler	Erkekler	Kızlar
Süre	Kısa süreli	Uzun süreli
Seyirciler	Pasif bir şekilde takip ederler.	Aktif bir konumda olabilirler.
Durumun rapor edilmesi	Yüksek oranda	Düşük oranda
Müdahale	Kabul edilebilir seviyede	Düşük seviyede (seyrek)
Cezalandırıcı eylem	Sık	Seyrek

Kaynak: Dikmen ve Tuncer, 2017, 676

Sanal zorbalık davranışlarını inceleyen Willard bu davranışları "aşağılama, kimliğine bürünme, özel bilgileri paylaşma ve sahtekârlık, dışlama, sanal takip ve sanal taciz" olmak üzere 7 grupta ele almıştır.

Aşağılama: Kurban hakkında, doğru olmayan, ona zarar veren, acımasızca yapılan konuşmalardır. Sanal ortamlarda başkalarını küçük düşürecek ve utandıracak şekilde ad takma da aşağılamanın bir boyutu olarak düşünülmektedir (Aktaran, Yenilmez ve Seferoğlu; 2013, 423).

Kimliğine bürünme: Zorbanın kurbanın hesabını ele geçirerek başkalarına olumsuz, saldırgan ve uygunsuz mesajlar göndererek veya konuşmalar yaparak onun ilişkilerine müdahale etmesidir.

Özel bilgileri paylaşma ve sahtekârlık: Kişiler arası olan özel konuşma veya utandırıcı olabilecek görüntülerin sanal ortamlarda başkalarına gönderilmesi ya da yönlendirilmesidir.

Dışlama: Elektronik ortamlarda belirli bir grup tarafından istenmeyen bir kişinin etkinliklere katılımının engellenmesi veya kısıtlanmasıdır.

Sanal takip: Tekrar eden bir şekilde tehdit ve korkutma amaçlı istenmeyen mesajların gönderimidir.

Sanal taciz: Saldırganca bir tutumla önceden hedeflenmiş kimselere tekrar eden mesaj gönderimidir.

1.2. Siber zorbalığın nedenleri

İnternete erişim kolaylığı ve internetin anonim yapısı siber zorbalığın artmasına neden olan en önemli unsurların başında gelmektedir. Günümüzde sadece gençlerin ve ergenlerin problemi olarak ele alınıp incelense de siber zorbalık yetişkinler arasında da epey yaygın olduğu Amerika'da Cyberbullying Research Center'ın tarafından ifade edilmektedir. Merkeze gelen telefonlar ve e-postalarda siber zorbalığa maruz kaldığını belirten birçok yetişkin bulunmaktadır (Patchin, 2015).

Seferoğlu ve Yiğit (2017) tarafından yapılan siber zorbalıkla ilgili faktörler ve olası çözüm önerileri konulu makalede siber zorbalık nedenleri 9 başlık altında ele alınmaktadır. Bunlar: Cinsiyet, gizlilik hissi, ahlaki çözülme, internet kullanım sıklığı, geleneksel zorbalık, ailesel ilişkiler, siber mağduriyet, empati, algılanan sosyal destek olarak sıralanmaktadır. Cinsiyet faktörüne bakıldığında erkeklerin kadınlara göre daha fazla siber zorbalık olarak adlandırılan davranışlarda bulunduğu görülmüştür. Toplumlardaki ahlaki çözülmenin siber zorbalığa yol açan unsurlardan bir tanesi olarak ifade edilmiştir. Geleneksel zorbalık olarak ifade edilen davranışları gösteren kişilerin siber zorbalık davranışında bulunmaktadır. Ybarra ve Mitchell (Aktaran Seferoğlu ve Yiğit, 2017) bireylerin ailesel ilişkileri, ebeveynleri ile aralarındaki duygusal bağları ve onlardan aldıkları desteğin düzeyi siber zorbalık üzerinde belirleyici faktörlerden biri olduğunu ifade etmektedir. Ailesi ile ilişkisi kötü olan ebeveynleri kötü ve ihmalkâr davranan çocuklarının bu davranışı yapmaya daha yatkın, ebeveynleri ile duygusal ilişkileri yoğun olan kişilerin ise daha az siber zorbalık davranışında olduğu görülmüştür. Kavuk (2011) siber zorbalık ve siber mağduriyet arasında anlamlı bir ilişki olduğunu söylemektedir. Siber mağdur olan kişi kendisinin gördüğü zararı başkasına da verme eğilimi içinde olabilmektedir. Empati duygusu gelişmiş kişiler, siber zorbalık davranışını yapmaktan

kaçınmaktadır. Etrafındaki kişilerin kendini sevdiği, değer verdiğini önemseydiği düşünen kişilerin de siber zorbalık davranışından kaçınmaktadır (Aktürk, 2015).

İnternetin anonim yapısı, kişinin kendini kolayca gizleyebilmesi siber zorbalığı kolayca yapabilmelerine neden olmaktadır. Kimliğini kolayca gizlenmesi, kimliğinin deşifre olmayacağını bilme hissiyle siber zorbalık yapan kişiler cüretkâr davranabilmektedir. İnternet kullanım sıklığı ve siber zorbalık davranışı gösterme arasında anlamlı bir fark olup olmadığına ilişkin çalışmalarda görülmüştür ki internette fazla zaman geçirenler diğerlerine göre daha fazla siber zorba davranışında bulunmaktadır (Seferoğlu ve Yiğit, 2017). Günümüzde internete erişimi kolaylaşmıştır. Okullarda internet destekli sınıflar ve bilgisayar laboratuvarlarının sayısı artmış, hemen hemen her evde internet bağlantısı bulunmaya başlamıştır. İnternet sadece ev ve okulla sınırlı kalmayıp mobil araçlarla her an erişilebilir duruma gelmiştir. Pek çok aile çok küçük yaşta güvenlik gerekçeleriyle çocuklarına mobil telefonlar almaktadır (Akça vd, 2014). Siber zorbalığın artma nedenlerinden biri de özellikle gençlerde sosyal medyadaki paylaşım ve beğeni alma isteğidir.

1.3. Türkiye’deki siber zorbalık çalışmaları

Türkiye’de siber zorbalıkla ilgili çalışmalara bakıldığında genellikle genç yetişkin ya da ergen diyebileceğimiz yaş grubuna yöneliktir. Akça vd. (2014) Türkiye’deki siber zorbalık çalışmalarının çoğunun akran öğrenciler arasında görülen ve okulda yaşanan şiddetin bir türü olarak değerlendirildiği söylemektedir. Türkiye’de siber zorbalıkla ilgili yapılan çalışmalar aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 3. Türkiye’de siber zorbalık çalışmaları

Araştırmacı	Çalışmanın Konusu	Önemli noktalar
Erdur ve Kavşut (2007)	Akran zorbalığının yeni yüzü: siber zorbalık	Erkek öğrencilerin kız öğrencilere oranla hem daha fazla siber zorbalık yapmakta hem de daha fazla siber zorbalığa maruz kalmaktadır
Dilmaç ve Aydoğan (2010)	İlköğretim öğrencilerde siber zorbalığın yordayıcısı olarak ebeveyn katılımı	Küçük yaşta çocuklarda bile siber zorbalık görülüyor
Şahin, Sarı, Özer ve Er (2010)	Lise öğrencilerinin siber zorba davranışlarda bulunma ve maruz kalma durumlarına ilişkin görüşleri	Öğrenciler siber zorbalıkla karşılaştıklarında bunun bir şaka olduğunu düşündükleri için önemsememektedir.
Ayas ve Horzun (2012)	İlköğretim öğrencilerinin siber zorba ve mağdur olma durumu	413 öğrencinin %18.6’ı siber zorbalık mağduru, %11, 6’da en az bir kez siber zorbalık yapmış
Serin (2012)	Ergenlerde Siber Zorbalık/Siber Mağduriyet Yaşantıları ve Bu Davranışlara İlişkin Öğretmen ve Eğitim Yöneticilerinin Görüşleri	Siber zorbalık mağduru olmuş kişiler de siber zorbalık yapıyor
Tamer ve Vatanartıran (2014)	Ergenlerin teknolojik zorbalık algıları	Bu çalışmada siber zorbalık davranışları tasniflenmiştir. Buna göre; e-posta adresini ele geçirmek, sohbet odasını veya interaktif oyunu terk etmeye zorlamak, gereç modeliyle alay etmek olduğunu belirlemişlerdir. Kendilerine yapılan zorbalık çeşitleri arasında ise kasıtlı olarak virüslü e-posta gönderimi, gizli numaradan aranarak cinsel ses çıkarılması, e-posta adresinin ele geçirilmesi ve tehdit edilmek gibi unsurları en sık yaşanan siber zorbalık türleri
Kestel ve Akbıyık (2016)	Siber zorbalığın öğrencilerin akademik, sosyal ve duygusal durumları üzerindeki etkisinin incelenmesi	Sosyal medya ve oyun siteleri siber zorbalık mekanları.
Altundağ (2016)	Lise öğrencilerinde sanal zorbalık ve problemlili internet kullanımı ilişkisi	Ergenlerin çoğunluğu, problemlili İnternet kullanma alışkanlıkları olduğu için sanal zorbalığa uğramaktadır.

Siber zorbalık konusunda “Türkiye’de Temel Eğitim Gençliğinde Siber Zorbalık Konusunda Farkındalık Geliştirmek: Gençlerin ‘Siber Zorbalık’ı Algılayışı, Yaygınlığı ve Farkındalığa İlişkin Alan Çalışması” adında bir TÜBİTAK projesi yapan Akça’nın çalışması kız ve erkek öğrencilerin siber zorbalık yaklaşımlarını da ele almaktadır:

Siber zorbalığa ilişkin tutum ve farkındalıklar konusunda ise siber zorbalıkla ilişkili davranışları kız öğrencilerin erkek öğrencilerden daha yüksek oranlarla onaylamadıkları ortaya çıkmıştır. Kız öğrenciler özellikle “hakaret içeren resim ve videolar paylaşma”, “karşıt fikir ve düşünce topluluğu sayfalarına hakaret mesajları yazma”, “başkalarına ait fotoğrafları paylaşma” ve “birine aşkı ilan etme” davranışlarını erkeklerden anlamlı bir düzeyde daha

fazla olumsuzlamaktadır. Buna karşılık erkek öğrenciler ise çevrimiçi ortamda karşı cinsle olan ilişkileri ve karşıt düşüncedeki kişi ve topluluklara (ör. futbol kulübü ve sporcular) yönelik hakaret içeren paylaşımları daha çok kabul edilebilir bulmuşlardır. “Tanışmak için mesaj atma” seçeneği de kızların çoğu tarafından onaylanmazken, erkeklerin çoğu onaylamıştır. Bu durum Türkiye toplumunda belirgin olan toplumsal cinsiyet kalıplarının siber ortama da taşınmış olduğunu göstermektedir. Erkekler sosyal ilişkiler konusunda daha atak, gözüpek, hatta kısmen saldırgan davranabilirken, kız öğrenciler daha çekingen, temkinli ve başkalarının haklarının sınırlarını ihlal etmemeye özenli davranacaklarını söylemektedir (Akça vd, 2015: 83).

Akça vd, (2014) siber zorbalıkla ilgili araştırmaların fail ve mağdurların birçoğunun başlangıçta bu olayı şaka ya da eğlence olarak algıladıkları, bu davranışın yaratacağı zararı hesap edemediği ortaya koyduğunu belirtmektedir. “Mesajların internet ortamında hızlı yayılması, kimi zaman şaka olarak başlayan zorbalık davranışının büyük olumsuzluklar doğurmasına neden olmaktadır. Gerek failerin, gerekse mağdurların olaydan psikolojik olarak rahatsızlık duymalarına rağmen çoğu zaman da arkadaşları, aileleri ya da öğretmenleriyle bu durumu paylaşmaktan kaçındıkları gözlenmektedir” olduğunu belirten Akça vd, (2014:20) yapılan araştırmalarda genellikle mağdur olan bireylerin birçok yönden olumsuz etkilendiklerinin altını çizmektedir.

1.4. Siber zorbalığın yol açtığı problemler

Siber zorbalık çok çeşitli biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Akça vd. (2014) siber zorbalık davranışlarına ilişkin örnekler sıralamışlardır. Bunlardan birkaçı şu şekildedir:

- Bir öğrencinin fotoğrafından sadece yüzünü kesip başka bir pornografik fotoğrafa yapıştırarak sosyal paylaşım siteleri ya da elektronik posta aracılığı ile okuldaki öğrencilerle paylaşmak
- Kurbanlarının sırlarını okuldaki tüm öğrencilere elektronik posta yolu ile bildirmek,
- Herkese açık bir web sayfası hazırlayarak kurbanları hakkındaki videoları, fotoğrafları ve yazılı paylaşımları diğer öğrencilere servis etmek,
- Bir web sayfası hazırlayarak diğer öğrencilerden okulun en çirkinini ya da en şişkosunu oylamalarını istemek
- Ortak tanıdıkları etkileyerek kurban öğrenciyi arkadaş listelerinden silmelerini ve bloke etmelerini istemek

Görüldüğü gibi yapılan davranışlar kurbanı rencide etmek, kurbanla alay etmek dahası başkalarının da onunla alay etmesini sağlamaya yöneliktir. Kurbanı incitip korkutarak onu arkadaşlarının gözünden düşürüp dışlayarak yapılan bu siber zorbalık kurbanı arkadaşlarının gözünde itibarsızlaştırmakta, yalnızlaştırmakta ve okuldaki diğer öğrencilerin de ona aynı şekilde davranabilmesi için ortam yaratılmış olmaktadır. Akça vd. (2014) Kildow’un doktora tezinden yola çıkarak yaptığı çıkarımda kurban konumundaki öğrencilerin siber zorbalılarla başa çıkmaları oldukça zor olduğunu çünkü bu öğrencilerin, zorbalılarla ilişkilerini kesseler ve onlardan uzaklaşsalar dahi kendilerine yönelik saldırganlık, alay ve istismarın cep telefonlarında, bloglarda, sosyal ağlarda ya da internet sayfalarında sürdürülmesine engel olamadıklarını belirtmektedir. Siber zorbalığın yol açtığı problemler şu şekilde sıralanabilir (Akça vd, 2014):

- Siber zorbalık sadece fail ve kurban arasında olan bir durum değil, geniş bir izleyici kitlesi var. Siber zorbalığa maruz kalan ergenler, ya akran grupları tarafından dışlanmakta ya da utandıkları ve endişe duydukları için akranlarıyla ilişkilerini kesmektedir.
- Kurban güvenebileceği kimse bulamayıp umutsuzluk yaşamakta, akranlarından, ebeveynlerinden ve öğretmenlerinden yardım istemekten çekinmektedirler
- Kurban kendini değersiz hissetmekte ve benlik saygısı zedelenmektedir
- Siber zorbalık kurbanı olmuş kişide depresyon belirtileri, intihar girişimi ve kendini yaralama davranışları gözlenmektedir. Geçtiğimiz yıllarda bu durumu örnekleye, siber zorbalığa uğradığı için intihar eden çocuk haberleri medyada yer almıştır.
- Okula yönelik tutumlarını da olumsuz yönde etkilemektedir. Devamsızlığı artmakta, okul başarıları ise azalmaktadır.

Siber zorbalık kurbanları şu belirtileri gösterebilir; aniden bilgisayar kullanmayı bırakmak, bilgisayar ekranında e-mail veya anlık mesaj çıktığında kaygılı görünmek, bilgisayar kullandıktan sonra öfkeli veya depresif görünmek, okula gitmede veya genel olarak dışarı çıkmada rahatsız görünmek, bilgisayarda ne yaptığıyla ilgili konuşmaktan kaçınmak, önceden olmadığı kadar arkadaş ve aileden kendini çekmek. Siber zorbalık saldırganlığının belirtileri ise; birisi yaklaştığında bilgisayar veya programı kapatmak, gece boyunca bilgisayar kullanmak, bilgisayar kullanmadığında anormal derecede sinirli olmak,

bilgisayar kullanırken aşırı derecede gülmek, bilgisayarda ne yaptığıyla ilgili konuşmaktan kaçınmak, birden fazla online hesabı olmak veya onun olmayan hesapları kullanması olarak sayılabilir (Ekşi.ve Ümmet,2014).

1.5. Siber Zorbalıkla İlgili Çözüm Önerileri

İletişim teknolojilerinin gelişmesiyle beraber bir sorun olarak ortaya çıkan siber zorbalığın önlenmesine ilişkin çeşitli çözüm önerileri ortaya atılmaktadır. Okullara düşen görevler, ailelere düşen görevler, yeni medya okuryazarlığı eğitimi ve medyada farkındalık gibi unsurlar çözüm önerileri olarak ortaya konulmuştur. Yiğit ve Seferoğlu (2017, 27) siber zorbalıkla başa çıkmada “empati tabanlı müdahaleler, öfke kontrolü becerisi kazandırma, değerler eğitimi, siber zorbalık müdahale programlarını uygulama, medya kullanım eğitimleri verme, okul içi müdahalelerde bulunma ve aile içi müdahaleler ve destekler verme” gibi başlıklarla özetlenebilecek çözüm önerileri sunmaktadır. Empati tabanlı müdahaleler de kişinin kendini kurbanın yerine koyması sağlanarak yapılmaktadır. Öfke kontrolünde, kişinin siber zorbalığı öfkesinden yaptığı düşünüldüğünden bu yönde bir tedavi önerilmektedir.

Siber zorbalıkla ilgili olarak en etkili mücadele yöntemi aile içinde ve okula yapılacak müdahalelerdir. Öğrencinin yaşantısının büyük bölümü ev ve okulda geçtiği için bu iki platformun dahil edilerek alınacak önlemlerin siber zorbalık probleminin çözümünde etkili rol oynayacaktır.

1.5.1. Aile içi Müdahaleler

Günümüzde hemen hemen her evde internet bağlantısı vardır. Aile, çocuklarının internetin zararları etkililerinden korumak için iki tür müdahalede bulunmaktadır: Aktif ve sınırlayıcı müdahale. Aktif müdahalede anne baba çocuklarıyla internetin zararlı etkileri üzerine konuşur ve onları bilgilendirir. Sınırlayıcı müdahale ise, çocuklarına zarar verebilecek içerikteki sitelere erişim engeli konulması ve çocukların internette geçirdikleri zamana ilişkin bir sınırlama sözkonusudur (Ang, 2015).

Sınırlama konusunun çok etkili olmadığı görülmüştür. Çünkü zorbalığa uğrayan çocuklar cep telefonları, tabletleri veya bilgisayarları ellerinden alınacak, internet kullanımları yasaklanacak diye zorbalık durumundan ailelerine bahsetmemektedirler (Tamer ve Vatanartıran, 2015, 16). Ayrıca bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızla değişmesi ve yenilenmesi ebeveynlerin internet ortamında olan gelişmelere tanık olmalarını ve tecrübe etmelerini zorlaşmaktadır. Hem ailenin teknolojik gelişmelere yabancı olması hem de teknolojik aletlerin yasaklanacak olması korkusu zorbalığa uğrayan çocuklar, bu durumu ailesiyle paylaşmak yerine arkadaşlarına anlatmaktadır (Dikmen ve Tuncer, 2017, 677). Görülmektedir ki, ailelerin bilgi ve iletişim teknolojileri konusunda bilgi sahibi olmaları, çocuklarına destek olmaları, onlara empati ile yaklaşmaları, kontrolü elden bırakmamaları siber zorbalıkla mücadele için önemlidir.

1.5.2. Okullara düşen görev

Siber zorbalık, okullarda sadece kurban olan öğrenciyi etkilememekte; kurban öğrenciyeye yapılan zorbalık internet, sosyal medya, whatsapp gibi iletişim araçlarıyla diğer öğrencilerle de paylaşıldığı için; gerek kurbanın gerekse bu zorbalığa maruz kalanı izleyen çocuklar üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Siber zorbalık konusunda etkisi ve etkileneeni olan kurban, zorba ve izleyici olarak adlandırılan bu üçlü sacayağındaki herkesin bilinçlendirilmesi gerekmektedir.

Okulların siber zorbalığı önlemede kullanılacakları yöntemler şu şekilde sıralanabilir:

- Okulların geleneksel zorbalıkla olduğu gibi teknolojik zorbalığı da içeren genel politikaları olmalı, öğrenciler teknolojik zorbalık tanımını ve oluşumunu bilmelidir (Willard, 2007).
- Özellikle “izleyici”lerin aktif olarak zorbalığın önlenmesi/durması için zorbalığa karşı sergileyecekleri tutum ve davranışlar öğrencilere anlatılmalıdır (Tamer ve Vatanartıran, 2015)..
- Siber zorbalıkla mücadele eylem planı geliştirilmeli. Eylem planı; farkındalık yaratma, ortak anlayış geliştirme, supervizyon ve program geliştirme boyutlarından oluşmalıdır (Campbell, 2005). Farkındalık oluşturma aşamasında, siber zorbalığın okulda öğretmenler, öğrenciler ve aileler arasında açıkça tartışılabileceği ortamlar hazırlanmalıdır. Siber zorbalığa uğrayan öğrenciler yaşadıkları zorlukları, aileler çocuklarında bu zorbalık sonrası oluşan olumsuzlukları aktarmalı öğretmenler de önleme yollarından bahsetmelidir. Bu durum siber zorbalığın önlenmesine karşı ortak bir duyu oluşturacaktır. Bu ortak duyu çerçevesinde önlem için uygulanabilecek bir kurallar zinciri belirlenmeli. Bu kurallar kurbanın ve failin kim olduğuna bakılmaksızın ilkesel olarak uygulanmalıdır. Bu ortak duyu sonrasında yasal yaptırımlara yönelik öneriler de çıkabilir ve bunun için de gerekli girişimlerde bulunabilir. Siber zorbalıkla mücadele etme sürecinde yer alması önerilen supervizyon boyutu ise okullarda ebeveynlerin teknoloji kullanımı konusundaki bilgi ve becerilerini arttırmaya yönelik eğitimlerden oluşmaktadır (Akça vd, 2014).

2.Sosyal Medya Okuryazarlığı ve Siber Zorbalıkla Mücadele

Medya okuryazarlığı, her türlü kitle iletişim aracı ile yayılan medya çıktılarını erişebilme, bu çıktıları anlayabilme, yorumlayabilme, analiz edebilme becerisi anlamına gelmektedir. Renee Hobbs (2010), medya okuryazarı olan bir kişinin sahip olması gereken nitelikleri “erişim, analiz ve değerlendirme, üretme, paylaşma ve harekete geçme-eylemsellik” olarak açıklamaktadır. Tüm kitle iletişim araçlarının yaptığı işi tek başına yapan yeni medya diye tanımladığımız bilgi ve iletişim teknolojileri araçlarını anlayıp yorumlayıp analiz etme ve buraya içerik oluşturma bilme beceri de yeni medya okuryazarlığıdır. Akça ve arkadaşları (2014) yeni medya kavramını Livingstone tarafından ortaya konan bileşenlerle şu şekilde açıklamaktadırlar:

Livingstone, yeni medya okuryazarlığının 3 bileşeni olduğunu belirtir. Bunlardan ilki; okuryazarlığın bir bilme biçimi olmasıdır. İkincisi; okuryazarlığın bireysel beceriler ve toplumsal pratikleri bağlayan, bilmenin yerleştirilmiş bir biçimi olduğudur. Üçüncüsü; okuryazarlığın neyin kültürel olarak kural, neyin onaylanmayan olduğu bilgisini kapsayan, kültürel olarak belirlenmiş yetkinlikler dizgesi olduğudur. Yeni medya okuryazarlığı bireyin çevrimiçi risklere karşı donanımlı olmasını sağlarken, çevrimiçi olanaklardan yararlanmasının da yolunu açmaktadır.

Medya okuryazarlığının bir parçası olan ama günümüzde özellikle yeni medyaya ulaşma ve erişme imkanının mobil teknolojiler sayesinde artmasından dolayı yeni medya okuryazarlığı önem kazanmıştır. Türkiye’de 2007 yılından itibaren Medya okuryazarlığı dersi Milli Eğitim müfredatına girmiştir. Hali hazırda bu ders seçmeli olarak okutulmaktadır. Medya okuryazarlığı dersinin içeriğine bakıldığında, yeni medyaya ilişkin olarak yeni medyanın gençlerin hayatında kapsadığı alanla doğru orantılı bir içeriğin olmadığı görülmektedir. Yeni medya okuryazarlığı konusunda gençlerin bilgilendirilmesi onları siber zorbalıktan koruyama yönündeki en etkili enstrümanlardan biridir. Çünkü gençler bu sayede interneti nasıl etkin kullanacaklarını öğrenecek, onları bekleyen tehlikelerden haberdar olabileceklerdir. Narin ve Ünal (2016) internetin çocuklar ve gençler için muazzam fırsatlar sunduğunun altını çizerek, internetin olumlu ve olumsuz yanlarına ilişkin olarak görüşleri aşağıda tablo halinde gösterilmiştir. (Bkz Tablo 3)

Tablo 4. İnternetin olumlu ve olumsuz yanları

Olumlu yanlar	Olumsuz yanlar
Çevrimiçi faaliyetler çocuklara ve gençlere kendi kişiliklerini geliştirme imkanı verir	Çocuklar ve gençler çevrimiçi ortamlarda siber zorbalık riskiyle karşı karşıya gelir
Çevrimiçi faaliyetler çocuklara ve gençlere arkadaş edinme ve arkadaşlıklarını sürdürme imkanı verir	Çocuklar ve gençler çevrimiçi ortamlarda zararlı içeriklerle karşılaşma riskiyle karşı karşıya gelir
Çevrimiçi faaliyetler çocuklara ve gençlere yaratıcı içerik oluşturma imkanı verir	Çocuklar ve gençler çevrimiçi ortamlarda kişisel verilerin kötüye kullanılması riskiyle karşı karşıya gelir
Çevrimiçi faaliyetler çocuklara ve gençlere dijital becerileri kazandırma imkanı verir	Çocuklar ve gençler çevrimiçi ortamlarda dolandırıcılığın kurbanı olma riskiyle karşı karşıya gelir
	Çocuklar ve gençler çevrimiçi ortamlarda itibarın zarar görmesi riskiyle karşı karşıya gelir
	Çocuklar ve gençler çevrimiçi ortamlarda cinsel tacize uğrama riskiyle karşı karşıya gelir

Yukarıda sıralanan internetin olumsuz etkilerinden öğrencileri koruman için en etkili yöntemin “yeni medya okuryazarlığı” dersinin müfredata konulması yarar sağlayacaktır. Batıdaki örneklerinde medya okuryazarlığında çocuklar medya içeriğinin oluşturmaktan yaymaya kadar her süreci yapmaktadırlar. Yeni Medya Okuryazarlığı dersinde de böyle bir yol izlenmesi gerekmektedir. Öğrencilerin teknik bilgi ve becerilerinin yapısına bakılmalı, yeni medya için içerik nasıl üretilir bu üretilen içeriğinin mahiyeti, niteliği, etik boyutu gibi konularda ders verilmelidir. Bir medya çıktısının üretiminden dağıtımına kadar her sürecine hakim olan bir öğrenci başkaları tarafından hazırlanan ve dağıtılan içeriği de sorgulayacak duruma gelebilir. Bu içerik hangi amaçla üretilmiş, içinde barındırdığı unsurlar etik mi, bu içerik güvenilir mi, birine zarar verebilir mi, insanları nasıl etkiler gibi sorulara cevap bulabilir. Narin ve Ünal (2016) siber zorbalığın gazete haberlerinde nasıl yansıtıldığına ilişkin çalışmasında Bhat, Chang ve Linscott ile Sayımer ve Şen çalışmalarına referans da bulunarak siber zorbalığın önlenmesi için neden medya okuryazarlığının etkili bir yöntem olacağını sıralamaktadırlar:

- Siber zorbalığın ve siber zorbalığı oluşturan davranışsal örnek eylem tiplerinin tanımlanması,
- Siber zorbalık için kullanılan enformasyon ve iletişim teknolojisi türleri ile ilgili bilgi ve anlayış sağlanması,

- c) Aktif siber zorbalık, ikincil siber zorbalık, siber zorbalığı gözlemek ve hedefi olmak gibi rollerin öğrenilmesi ve her bir aşmada siber zorbalıkla mücadele için yapılabilecek eylemlerin belirlenmesi
- d) Her bir teknoloji türü ile ilişkili özel güvenlik ve raporlama biçimlerinin oluşturulması ve öğrenilmesi
- e) Öğrencilerin siber zorbalıkla karşılaşırlarsa yapabilecekleri eylemlerin belirlenmesi
- f) Siber zorbalığı durdurabilecek davranış örneği eylem tiplerinin gösterilmesi,
- g) Bu tür atakların hedefi olanların deneyimledikleri psikolojik etkilerin ve toplumsal zararların anlaşılması,
- h) Siber zorbalık durumları için raporlama prosedürlerinin belirlenmesi ve gözlemcilerin siber zorbalıktan kaynaklı rahatsızlığı önlemek için teşvik edilmesi,
- i) Siber zorbalığa kalkışan kişi ile ilgili net önlemler alınması

3. Sonuç

Sanal zorbalık, dijital şiddeti doğuran bir unsurdur. Akran zorbalığında nasıl ki fiziksel olarak güçlü kişi kendinden fiziksel olarak zayıf kişiye zorbalıkta bulunuyorsa; siber zorbalıkta da internet, bilgi teknolojilerine kullanım konusunda bilgi sahibi olan herkes zorbalık yapabiliyor. Diğer deyişle fiziksel olarak güçlü olmaya gerek yoktur. Üstelik akran zorbalığında fiziksel zararı belli bir mekanda belli kişiler ya da tanık olmadan yaparken, siber zorbalıkta bu durum kişinin kendini gizleyerek ve kimliğini hiçbir şekilde açık etmeyerek ve onlarca yüzlerce hatta milyonlarca kişinin o zorbalığa tanık olmasına neden olmaktadır. Bu yüzden özellikle teknoloji kullanımının zararlı etkileri ve siber güvenlik siber zorbalığın kurbanda yol açtığı zararlar gibi unsurlar konusunda eğitim verilmesi zorunluluk içermektedir. Bu eğitimin de medya okuryazarlığı ya da yeni medya okuryazarlığı başlıkları altında ilk öğretimden başlayarak vermekte yarar vardır.

Sonuç olarak yeni medya okuryazarlığı dersinin öğrencileri, internetin olumlu yönleri konusunda geliştirecek olumsuz yönleri konusunda da bilinçlendirecek bir yapıda olması gerekmektedir. İnternet kullanım yaşının okul öncesi döneme bile düştüğü düşünülürse, okul öncesi dönem çocukları, ebeveynler ve okul dönemi çocuklarına yeni medya okuryazarlığı konusunda eğitim verilmesi gerekliliği görülmektedir. Bu konuda üniversiteler, RTÜK, Bilgi Teknolojileri Kurumu ve ilgili bakanlıklarla ortaklaşa bir uzaktan eğitim modülü uygulanabilir. Bu kesimlerin tükettikleri medya çıktılarının içine bu etkiler ve korunma yollarına ilişkin içerik yüklenebilir. İnternetin hayatın her alanında yer alması ve mobil teknolojilerle de her an yanımızda olması bu duruma ilişkin tedbirlerin bir an önce alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Ak, Ş., Özdemir, Y., & Kuzucu, Y. (2015). Cybervictimization and cyberbullying: The mediating role of anger, don't anger me!. *Computers in Human Behavior*, 49, 437-443.
- Aktürk, A. O. (2015). Analysis of cyberbullying sensitivity levels of high school students and their perceived social support levels. *Interactive Technology and Smart Education*, 12(1), 44-61.
- Akca, E. B., Sayımer, İ., Salı, J. B., & Başak, B. E. (2014). Okulda siber zorbalığın nedenleri, türleri ve medya okuryazarlığı eğitiminin önleyici çalışmalarındaki yeri. *Elektronik Mesleki Gelişim Ve Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 17-30.
- Altundağ, Y. (2016). Lise öğrencilerinde sanal zorbalık ve problemlerle internet kullanımı ilişkisi. *Online Journal Of Technology Addiction & Cyberbullying*, 3(1), 27-43
- Ang, R. P. (2015). Adolescent cyberbullying: A review of characteristics, prevention and intervention strategies. *Aggression and Violent Behavior*, 25, 35-42.
- Arıca, O. T. (2009). Psychiatric symptomatology as a predictor of cyberbullying among university students. *Eurasian Journal of Educational Research*, 34, 167-184
- Arıca, T. (2015). *Siber alemin avatar çocukları*. İstanbul: Remzi Kitapevi
- Aslan, A., & Önay Doğan, B. (2017). Çevrimiçi şiddet: Bir siber zorbalık alanı olarak "Potinss" örneği. *Marmara İletişim Dergisi*, Yıl: 2017 Sayı: 27, ss. 95-119
- Ayaş, T. & Horzum, M. B. (2012). İlköğretim Öğrencilerinin Sanal Zorba ve Mağdur Olma Durumu. *İlköğretim Online*, 11(2), 369-380
- Baştürk Akca, E., Sayımer, İ., & Ergül, S. (2015). Ortaokul Öğrencilerinin Sosyal Medya Kullanımları Ve Siber Zorbalık Deneyimleri: Ankara Örneği. *Global Media Journal: Turkish Edition*, 5(10).
- Campbell, M. A. (2005). Cyber bullying: An old problem in a new guise?. *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 15(1). 68-76.
- Çelik, S., Atak, H. ve Erguzen, A. (2012). The effect of personality on cyberbullying among university students in Turkey. *Eurasian Journal of Educational Research*, 49, 129-150.
- Dikmen, M., & Tuncer, M. (2017). Akademisyenlerin siber zorbalığa yönelik algıları ve mücadele etme yöntemleri. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 31 sayfa 675-686
- Dilmaç, B., & Aydoğan, D. (2010). Parental attitudes as a predictor of cyber bullying among primary school children. *World Academy of Science, Engineering and Technology*, 67, 167-171.
- Dönmez, O & Akbulut, Y. (2016). Siber Zorbalık Çalışmalarında Sosyal Beğenirlik Etmeni. *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, Cilt:6 Sayı:2
- Ekşi, F. ve Ümmet, D. (2014). Bir Kişilerarası İletişim Problemi Olarak İnternet Bağımlılığı ve Siber Zorbalık: Psikolojik Danışma Açısından Değerlendirilmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 11, No. 25, 91-115

- Erdur-Baker, Ö., & Kavşut, F. (2007). Akran Zorbalığının Yeni Yüzü: Siber Zorbalık. *Eurasian Journal of Educational Research (EJER)*, (27).
- Hobbs R. (2010). *Digital and Media Literacy: A Plan of Action*. Washington D.C.:The Aspen Institute – Communications and Society Program.
- Kavuk, M. (2011). *İlköğretim öğrencilerinin sanal zorba ve sanal kurban olma durumlarının incelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kestel, M., & Akbıyık, C. (2016). Siber zorbalığın öğrencilerin akademik, sosyal ve duygusal durumları üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(3), 844-859.
- Narin, B., & Ünal, S. (2016). Siber Zorbalık İle İlgili Haberlerin Türkiye Yazılı Basınında Çerçevesi. *Akdeniz İletişim*, (26).
- Patchin J. W. (2015). *Advice for adult victims of cyberbullying*.15.09.2018 tarihinde <http://cyberbullying.org/advice-for-adult-victims-of-cyberbullying> adresinden erişilmiştir.
- Shariff, S. (2008). *Cyber-Bullying, Issues And Solutions For The School, The Classroomand The Home*. Taylor & Francis e-Library.
- Serin, H. (2012). *Ergenlerde Siber Zorbalık/Siber Mağduriyet Yaşantıları ve Bu Davranışlara İlişkin Öğretmen ve Eğitim Yöneticilerinin Görüşleri*. Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Şahin, M., Sarı, S.V., Özer, Ö. ve Er, S.H. (2010). Lise öğrencilerinin siber zorba davranışlarda bulunma ve maruz kalma durumlarına ilişkin görüşleri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 257-270.
- Tamer, N., & Vatanartıran, S. (2014). Ergenlerin teknolojik zorbalık algıları. *Online Journal of Technology Addiction & Cyberbullying*, (2).
- Yaman, E., & Peker, A. (2012). The Perceptions of Adolescents about Cyberbullying and Cybervictimization. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 11(3), 819-833.
- Yenilmez, Y. & Seferoğlu, S. S (2013). Sanal Zorbalık ve Öğretmenlerin Farkındalık Durumlarına Bir Bakış. *Eğitim ve Bilim*, Cilt 38, Sayı 169
- Yiğit, M. F., & Seferoğlu, S. S.(2017) Siber Zorbalıkla İlişkili Faktörler ve Olası Çözüm Önerileri Üzerine Bir İnceleme. *Online Journal of Technology Addiction & Cyberbullying*, 4(2), 13-49.
- Willard, N. (2007). The Authority And Responsibility of School Officials in Responding Cyberbullying. *Journal of Adolescent Health*, 41(6), 64- 65.